

Comenius' (in)actualiteit

Jan Amos Komensky, beter bekend als Comenius, voelde zich naar eigen zeggen 'thuis' in Amsterdam, de stad die hij in een lyrische bui omschreef als 'parel der steden, sieraad der Nederlanden, centrum van vreugde in Europa'. De lof is maar al te begrijpelijk, want Comenius heeft de laatste veertien jaar van zijn leven (van 1656 tot 1670) in alle rust in de hoofdstad van de Republiek kunnen leven en werken. Hij gaf er les en publiceerde er zijn boeken, zonder vrees voor vervolging of repressie, financieel ondersteund door zijn mecenas Laurens de Geer.

Comenius was, zoals u ongetwijfeld weet, de enige niet. In de zeventiende eeuw was de Republiek een veilige haven voor duizenden vluchtelingen: protestanten uit de Zuidelijke Nederlanden en uit Duitsland, Joden uit Spanje, Portugal en opnieuw Duitsland, en - in de laatste decennia van de eeuw - Hugenoten uit Frankrijk. In Holland kregen zij, weliswaar onder variabele condities, de gelegenheid om in vrijheid hun geloof te belijden en een nieuw leven op te bouwen. De geest was er toleranter dan elders in het door godsdiensttwisten verscheurde Europa, een geest die de sporen droeg van zestiende-eeuwse denkers als Erasmus en Coornhert. En die tot een verdraagzaam pragmatisme leidde, zoals dat bijvoorbeeld op karakteristiek nuchtere wijze werd bepleit door Simon Stevin, die niet alleen zijn bekende Zeilwagen ontwierp maar ook in zijn politieke traktaat *Het burgerlijke leven* (1690) de staat vergeleek met een kosthuis waar iedereen welkom was zolang hij zich maar aan de regels hield - het had gisteren geschreven kunnen zijn.

Van de wereld waaraan Comenius was ontsnapt geeft zijn in 1623 voltooide *Labyrint van de wereld* een indirect beeld, want de soms huiveringwekkende taferelen die worden beschreven weerspiegelen - in een allegorisch versleutelde vorm - veel van zijn eigen belevenissen. Comenius had moeten vluchten uit Bohemen/Moravië, zeg maar het huidige Tsjechië, nadat Frederik van de Palts in 1620 bij de slag op de Witte Berg was verslagen door de Habsburgers. Geleid door de Jezuïeten hield vanaf dat moment de Contra-Reformatie huis in zijn geboorteland en Comenius was lid van de Boheems-Moravische Broederbond, een protestantse sekte die zich liet inspireren door de in 1415 tot de brandstapel veroordeelde hervormer Johannes Hus. Een dergelijk lot wenste Comenius te vermijden, vandaar dat hij op de vlucht sloeg, onder andere naar Polen en uiteindelijk naar Holland. Tijdens zijn omzwervingen verloor hij vrouw en kinderen, evenals zijn bibliotheek.

Hij was, zoals gezegd, een van de velen. Maar hij was ook een van de beroemdsten, te vergelijken met René Descartes, met wie Comenius tijdens een eerder bezoek aan de Republiek op het kasteel Endegeest bij Leiden een vier durend gesprek heeft gehad.

Zijn roem berustte bijvoorbeeld op zijn pedagogische en didactische ideeën. Met latere denkers als John Locke en Jean-Jacques Rousseau behoort hij tot de pioniers van het moderne onderwijs. De 'Galileï van de opvoeding' werd hij door de negentiende-eeuwse Franse historicus Jules Michelet genoemd. Hoewel misschien niet alles wat hij op dit gebied te melden had origineel mag heten, was Comenius een

van de eersten die zich realiseerden dat het kind geen volwassene in miniatuur-formaat was. Daarom ontwikkelde hij een leerplan waarbij de stof zorgvuldig werd aangepast aan de leeftijd en het bevattingsvermogen van het kind. Plak en roede mochten in de klas achterwege blijven. Zijn lijfspreuk luidde: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* (willen alle dingen uit zichzelf stromen, laat dan geweld afwezig zijn). Met name voor het aanschouwelijk onderwijs heeft Comenius een vurig pleidooi gehouden. Via de waarneming konden kinderen het beste kennis opdoen; pas daarna kwam het verstand er aan te pas.

Zo publiceerde hij in 1658 zijn *Orbis Sensualium Pictus* (De zichtbare wereld in beelden), bestemd voor de allerjongsten. In meer dan honderd korte hoofdstukjes, bestaande uit plaatjes en praatjes, ontsloot hij het universum, te beginnen met God, hemel, wereld, vuur, licht, water, wolken, om via dieren, mens, kunsten, filosofie, deugden en godsdienst te eindigen bij de Voorzienigheid en het Laatste Oordeel. Ook wierp hij zich op het talenonderwijs, waarbij hij een taal niet probeerde te onderwijzen door de pupillen een lading onbegrijpelijke grammaticale regels van buiten te laten leren. Comenius ging juist uit van de dingen die de kinderen al kenden en leerde hen vervolgens de daarbij behorende woorden. In latere schoolboeken, met veelzeggende titels als *Vestibulum* (voorhof), *Janua* (poort) en *Atrium* (binnenhof), werden de scholieren zo steeds verder het „huis" van de taal binnengeleid.

Tegenwoordig is er een programma van de EU ter verbetering van het onderwijs in Europa naar Comenius vernoemd. Dat is ook nog om een andere reden dan zijn verdiensten voor de pedagogie begrijpelijk, namelijk om zijn ijveren voor Europese eenheid. En eenheid in het Europa van de zeventiende eeuw was volgens hem alleen mogelijk door middel van religieuze tolerantie, al zaten daar ook wel grenzen aan. Op veel begrip voor het katholicisme, dat hem uit zijn vaderland had verdreven, heb ik hem niet kunnen betrappen. Daar staat tegenover dat hij wel een opmerkelijke coulantie jegens Jodendom en Islam aan de dag legde, iets wat in zijn tijd bepaald niet vanzelf sprak.

In *Het Labyrint van de wereld* horen we er ook iets over, wanneer Comenius' alter ego, 'Pelgrim', die in het gezelschap van twee niet helemaal betrouwbare gidsen het labyrint van de wereld doorvorst, de verdraagzaamheid van de 'heidene' benadrukt, en onder andere de properheid van Joden en moslims prijst - wat niet wegneemt dat we van de moslims ook een heel andere kant te zien krijgen. Ik citeer: 'We liepen naar het plein achter de moskee; en ziedaar, die witte en schoongewassen mensen hadden hun mouwen opgestroopt en renden met fonkelende ogen, op de lippen bijtend en vervaarlijk brullend in het rond en sabelden neer wie ze tegenkwamen, waarbij ze waadden door menselijk bloed. Hevig geschrokken deinsde ik achteruit en vroeg: "Wat zijn zij nou aan het doen?" Als antwoord kreeg ik: "Ze disputeren over godsdienst en willen bewijzen dat de Koran het ware boek is"'. Ook dat had gisteren geschreven kunnen zijn.

Onderwijsvernieuwing, Europese eenheid, religieuze tolerantie - het is verleidelijk

om nu een reuzensprong te maken van de zeventiende naar de eenentwintigste eeuw. Onlangs vergeleek Ian Buruma in *NRC Handelsblad* de huidige tijd, in het bijzonder de conflicten in het Midden-Oosten, met de Dertigjarige Oorlog - de verwoestende oorlog die begon twee jaar vóór de fatale Slag bij de Witte Berg waaraan Comenius zijn ballingschap te danken had. Alom zijn er parallellen en analogieën te ontwaren. Daarvan zou ook Comenius kunnen profiteren: zijn werk slaat als het ware een brug tussen toen en nu. Van zijn ideeën kunnen we misschien ook nu nog iets opsteken. Geen betere reden om iemand van vier eeuwen terug te blijven lezen.

Actualiteit geldt als een van de belangrijkste attracties van het verleden voor het heden. Maar hoe voor de hand liggend dat ook mag zijn, de historicus in mij protesteert en zegt: is het niet wat al te simpel? De geschiedenis herhaalt zich voortdurend, alleen nooit op dezelfde manier. En waarom dan de nadruk gelegd op de overeenkomsten? Dan kom je toch steeds weer jezelf tegen. Is het niet avontuurlijker en aantrekkelijker om op de verschillen te letten? Een van de aardige dingen van de mensheid is haar diversiteit - die vind je niet alleen in het heden (al die verschillende naties en culturen), maar evengoed in het verleden (al die verschillende tijdperken die de naties en culturen hebben doorlopen). Tussen het vertrouwde ofwel het actuele en het vreemde ofwel het historische zit een spanning, die het verleden juist zo opwindend maakt. Waarom zou het altijd om het heden moeten draaien?

Comenius bijvoorbeeld wordt voor mij heel vreemd als ik kijk naar het grotere verband waarin zijn onderwijsvernieuwing, zijn verlangen naar een verenigd Europa en zijn tolerantie thuishoren. Dat verband noemde hij zelf *pansofia*, alwijsheid, een systeem van algemene kennis dat we tekort doen door het 'encyclopedisch' te noemen. Waarom? Omdat het Comenius niet allereerst om kennis ging, althans niet om kennis *omwille* van de kennis. Alle kennis staat bij hem in het teken van de millenaristische of chiliastische droom van een duizendjarig Christenrijk op aarde, zoals voorspeld in de *Openbaring* van Johannes. De eenheid van Europa moest daarom een *christelijke* eenheid worden. En de tolerantie zou, als alles goed ging, tenslotte uitmonden in de bekering van Joden en moslims tot het christendom. Niet toevallig is Comenius tegen het eind van zijn leven betrokken geweest bij een vertaling van de bijbel in het Turks.

Hoor wat hij zei over zijn uiteindelijke ideaal: 'Allen zullen zij zijn als één stam, één volk, één huis en één school Gods. De heidenen zullen zich bekeren, de Joden zich van hun duisternis bewust worden. Alle landen zullen zich onderwerpen aan de heerschappij van God en van Christus'. Dit had beslist *niet* gisteren geschreven kunnen worden.

Het christendom is weliswaar nog steeds onder ons, in een verwaterde versie en nog altijd zonder eenheid - met Comenius' even bezielde als onorthodoxe christendom vertoont het eerlijk gezegd amper gelijkenis. En de huidige EU staat mijlenver af van wat Comenius ooit met Europese eenheid kan hebben bedoeld. Nu is de *pansofie* (die tot zijn christelijke Europa had moeten leiden) ook wel een wonderlijk soepje, getrokken van de bijbel, maar ook van neoplatonisme,

Rozenkruizers, theosofie, alchemie en hermetisme. Iets dergelijks tref je tegenwoordig, opnieuw in verwaterde vorm, alleen nog aan op de alternatieve relimarkt van New Age en holisme.

Dat betekent wat mij betreft niets ten nadele van Comenius, maar wel ten nadele van een al te gretige actualisering van zijn denkbeelden. Met geestverwanten als Paracelsus, Campanella, Andreae, Böhme en tot op zekere hoogte ook Kepler behoort hij tot die ongewoon fascinerende denkers en geleerden uit de late Renaissance, zwevend tussen humanisme en nieuwe wetenschap, tussen mystiek en Verlichting, die we bij gebrek aan een beter woord plegen aan te duiden als *overgangsfiguren*.

Ik heb nu mijn best gedaan om Comenius zo ver mogelijk terug te stoten in het verleden, terug naar dat vreemde land waar ze de dingen anders doen, om met de Britse schrijver L.P. Hartley te spreken. Toch geloof ik dat er voor Comenius wel degelijk ook een soort actualiteit in het vat zit, een actualiteit bovendien die tegemoet komt aan de gerechtvaardigde bezwaren tegen het *bodiecentrisme*, de kortzichtige concentratie op het hier en het nu. Om die actualiteit te ervaren zult u alleen wel *Het labirint van de wereld* moeten lezen.

Ik deed dat voor het eerst in 1992, toen ik naar aanleiding van Comenius' vierhonderdste geboortedag een stuk in *de Volkskrant* schreef. Maar, moet ik bekennen, toen viel mijn franc niet. En dat kwam door de vertaling van dit oorspronkelijk in het Tsjechisch geschreven geschrift, een vertaling uit de jaren twintig van de vorige eeuw, vervaardigd door Rutger A. Benthem Oosterhuis. Wat een verschil met de nieuwe vertaling van Kees Mercks, die straks gepresenteerd zal worden! Ik weet niet of het ligt aan het sprankelende Nederlands van Mercks of aan het Tsjechisch van Comenius (dat ik niet kan lezen), maar pas nu kreeg ik oog voor de bijzondere *litteraire* kracht van dit proza. Voor de - al dan niet bedoelde - humor, voor de wilde fantasie die erin ten toon wordt gespreid.

Een waarschuwing is wel op zijn plaats: deze literaire kwaliteiten zitten hoofdzakelijk in het eerste en gelukkig langste deel - je vind ze veel minder in het tweede deel, dat *Het paradijs van het hart* heet. Het eerste deel, dat *Het labirint van de wereld* heet, bevat een gitzwarte, extreem negatieve kijk op het menselijke doen en laten, afkomstig van onze 'Pelgrim', een somberaar en zwartkijker van formaat, iets wat zijn beide gidsen hem geregeld voor de voeten werpen. In het tweede deel komt alles goed en vindt hij het heil, en dan valt er opeens literair veel minder te beleven. Luistert u even naar deze hoofdstuktitels: *Voor harten die God zijn toegewijd, is alles licht en gemakkelijk* of *Zij die in God geloven, hebben aan alles overvloed*, maar wat voor mij de deur dicht deed was deze titel: *Voor de ware Christen maakt het allemaal niets uit*. Ja, waarom zouden we dan nog verder lezen?

Natuurlijk komt alles in een iets ander licht te staan, als je bedenkt dat Comenius zijn boek heeft geschreven, 31 jaar oud, terwijl hij de op de vlucht was, van huis en haard verdreven, vrouw en kinderen al gestorven. Een beetje troost

kon hij dus wel gebruiken. Voor de verwende lezer van nu geldt dat in veel mindere mate; die wil juist een beetje getuchtigd worden - de thriller, dat wil zeggen moord en doodslag, is niet voor niets ons favoriete literaire amusement. Bij het vrome tweede deel dutte ik langzaam in; terwijl ik het pessimistische eerste deel las, bleef ik moeiteloos klaarwakker.

Dat bewijst nog weer eens dat de motor van de literatuur loopt op rampspoed en ellende, en wordt gesmeerd met het kwaad in al zijn stuitende gedaanten. Wat dit betreft stelt Comenius ons gelukkig niet teleur. Waar de Pelgrim ook kijkt, naar allerlei beroepen, naar het huwelijk, naar de geleerdenstand, de filosofie, het leger, de geestelijkheid, de overheid en nog veel meer - het is overal huichelarij, kwaadaardigheid, leedvermaak, hoogmoed, zelfingenomenheid, afgunst of zinloos gezwoeg wat de klok slaat. Deze litanie heeft bovendien een cumulatief effect, er blijkt altijd weer een schepje bovenop te kunnen. Als lezer word je murw gebeukt, en dat is genieten geblazen, vooral omdat Comenius zijn morele verketteringen vaak in symbolische vormen en beelden hult die verrassend concreet en plastisch uitpakken.

Ik geef een paar voorbeelden.

Wanneer Pelgrim op zijn tocht door het labyrint van de wereld de markt aandoet, ziet hij daar mensen met varkenslippen of hondentanden, ossenhoorns, ezelsoren, vossenstaarten, wolvenklauwen, langgerekte pauwenhalzen en paardenhoeven - stuk voor stuk 'monsters' naar zijn smaak. Daarna is het huwelijk aan de beurt en ziet hij hoe aspirant echtparen op een weegschaal worden geplaatst, elk in een mand met de gezichten naar elkaar toe; echtparen die, mits geschikt bevonden, vervolgens in 'vreselijke boeien' worden geslagen. Geleerden blijken aan nog veel wonderlijker beproevingen bloot te staan: kandidaten worden door de wachtposten bij de Poort van de Discipline drastisch onder handen genomen. De Pelgrim ziet hoe een wachtpost een van die kandidaten 'iets in de oren blies, hem de ogen uitwiste, de neus en neusvleugels uitdampte, de tong naar buiten trok en bijsneed, de handen en vingers omhoog- en terugboog, en ik weet niet wat nog meer. Bij sommigen probeerden ze zelfs een gaatje in het hoofd te boren en daardoor iets naar binnen te gieten'. Elders zijn dichters in de weer met het op weegschaaltjes afwegen en met een duimstok opmeten van lettergrepen. En dit, tenslotte, is een wat langere passage waarin het 'zielige' lot van verstokte smulpapen wordt opgeroepen: '...ik hoorde zowaar sommigen klagen dat het eten en drinken hun maar niet wilde smaken en ze het niet door de keel konden krijgen; anderen hadden met hen te doen en om die arme stakkers te helpen moesten kooplui stad en land afreizen om te zien of ze iets konden vinden wat hun wel smaakte; koks moesten uitzoeken hoe ze met allerlei middelen de lekkere hapjes een extra geur, kleur of smaak konden geven om ze zo de maag in te loodsen; artsen moesten met trechters van boven en van beneden de ingewanden spoelen zodat het ene voor het andere plaats kon maken. Het kostte grote moeite en inspanning genoeg lekkere dingen te vinden waarmee zij zich konden volstoppen en volgieten, het kostte daarna vele hoofdbrekens en slimmigheidjes om die bij hen naar binnen te krijgen en ten slotte hadden ze nog hevige buikpijn en krampen,

ofwel om het binnen te houden dan wel om het naar buiten te krijgen. En daarbij leden ze aan misselijkheid, hikaanvallen, boeren en oprispingen; ze sliepen slecht, rochelden en reutelden, ze verslikten zich in hun slijm en snot, de tafels waren vol braaksel en alle hoeken vol poep; ze liepen en hingen rond met hun stinkende buik, jichtige voeten, beverige handen, druipogen, etc. "En moeten dat geneugten zijn?" vroeg ik. "Ach, laten we hiervandaan gaan, anders zeg ik weer iets te veel en krijg ik op mijn donder". Met afgewende blik en dichtgeknepen neus ging ik weg'.

Ik weet niet of u iets is opgevallen bij het beluisteren van deze citaten, maar toen ik ze las moest ik onweerstaanbaar aan Jeroen Bosch denken. Misschien lag het aan de schitterende tentoonstelling die ik een paar weken geleden heb bezocht, maar gaat hier niet om verbale equivalenten van de bizarre verzinsels op diens schilderijen, waar overigens ook de helse taferelen met hun gedrochten en kwelduivels de aandacht een stuk meer weten te grijpen dan de hemelse? Hoe het ook zij, dit is springlevende literatuur, ook al werd het allemaal eeuwen geleden opgeschreven.

Geslaagde literatuur heeft iets tijdloos, wat het historische verschil even doet verdwijnen terwijl je opgaat in de lectuur. Zo is het ook hier, in het eerste deel van *Het labyrint van de wereld*. De blijvende actualiteit van Jan Amos Komensky, alias Comenius, zit daarom wat mij betreft allereerst in zijn literaire talent: als *schrijver* kan hij nog altijd onze tijdgenoot zijn.

(lezing Lustrum Comenius Leergangen, Amsterdam, 1-4-2016)